

ماهیت کتاب اربعین اسعد بن ابراهیم اربلی

علی عادلزاده

| ۱۷۱-۱۵۱ |

The Nature of the Book "Arba'in" by As'ad ibn Ibrāhīm Irbālī
Ali Adelzadeh

Abstract: The book "Arba'in" by As'ad ibn Ibrāhīm Irbālī has gained recognition among Shiite writers, at least from the eighth century, and discusses the virtues of Amir al-Mu'minin (peace be upon him). Irbālī's «obscurity among later Shiites, coupled with occurrence of changes in recording his names, has led Shiite bibliographers to confusion, resulting in the emergence of two personalities: «As'ad ibn Ibrāhīm al-Hillī» and «Sa'd al-Irbālī.» A textual analysis of the book Arba'in, in comparison with historical information, indicates that As'ad ibn Ibrāhīm Irbālī refers to none other than Abu al-Majd al-Nashābī, a prominent poet, writer, and influential figure of the seventh century. Moreover, by comparing Arba'in by Irbālī with Arba'in by Muhammad ibn Abi Muslim ibn Abi al-Fawāris, it becomes evident that Irbālī's Arba'in is, in fact, a manipulated version of Ibn Abi al-Fawāris's work. Even the introduction to Irbālī's Arba'in is fabricated and is based on the introduction of Ibn Abi al-Fawāris's Arba'in. The alterations in Irbālī's writing are extensive and follow relatively clear patterns. Finally, considering As'ad ibn Ibrāhīm's religious and political inclinations, as well as his personal, social, and literary characteristics, it seems inappropriate to attribute this book to him. It is likely that a forger with a penchant for (*Ghuluw*) exaggeration in the seventh century, by applying changes in Abi al-Fawāris's Arba'in, ascribed a new composition to As'ad ibn Ibrāhīm.

Keywords: Arba'in, As'ad ibn Ibrāhīm Irbālī, Muhammad ibn Abi Muslim ibn Abi al-Fawāris, Fabrication of Hadith

چکیده: کتاب اربعین اسعد بن ابراهیم اربلی درباره فضائل امیر المؤمنین (ع) دست کم از قرن هشتم در میان نویسندگان شیعه شهرت یافته است. ناشناخته بودن اربلی در میان شیعیان متأخر و رخ دادن تصحیقاتی در نام او کتاب‌شناسان شیعه را در شناخت او دچار سرگردانی کرده و باعث پدید آمدن دو شخصیت «اسعد بن ابراهیم الحلی» و «سعد اربلی» شده است. مقایسه داده‌های درون‌متنی کتاب اربعین با اطلاعات تاریخی نشان می‌دهد که مقصود از اسعد بن ابراهیم اربلی، کسی جز ابو المجد النشابلی، شاعر، نویسنده و دیوان‌سالار برجسته قرن هفتم نیست. از سوی دیگر با مقایسه اربعین اربلی با اربعین محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس می‌توان دریافت که اربعین اربلی در واقع تحریری تحریف‌شده از اربعین ابن ابی الفوارس است. حتی مقدمه اربعین اربلی ساختگی است و بر اساس مقدمه اربعین ابن ابی الفوارس تنظیم شده است. تغییرات تحریر اربلی بسیار گسترده است و از الگوهای نسبتاً روشنی پیروی می‌کند. در نهایت با توجه به گرایش مذهبی و سیاسی اسعد بن ابراهیم و ویژگی‌های شخصی، اجتماعی و ادبی او به نظر می‌رسد که انتساب این کتاب به او نادرست است. احتمالاً جاعلی متمایل به غلو در قرن هفتم با دست‌برد در اربعین ابن ابی الفوارس، تحریری جدید از آن را به اسعد بن ابراهیم نسبت داده است.

واژگان کلیدی: اربعین، اسعد بن ابراهیم اربلی، محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس، جعل حدیث

پروہشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

کتاب الأربعون منسوب به اسعد بن ابراهیم اربلی دربرگیرندهٔ چهل حدیث در فضل امیرالمؤمنین (ع) و اهل بیت (ع) است که دست‌کم از آغاز قرن هشتم مورد توجه نویسندگان و محدثان شیعه بوده است.^۱ از اربعین اسعد بن ابراهیم نسخ متعددی بر جای مانده است که برخی از آنها را مصطفی درایتی معرفی کرده است.^۲ این کتاب با سه تحقیق چاپ شده است:

الف) تحقیق عقیل الربیعی، نشر دلیل ما، سال ۱۴۳۳ق؛ ب) تحقیق مشتاق صالح المظفر، نشر عتبه حسینیّه (ع)، سال ۱۴۳۴ق؛ ج) تحقیق تحسین غازی عبد‌الأمیر البلداوی، بدون ناشر و بدون تاریخ (تاریخ نگارش مقدمه: ۱۴۳۰ق).

افزون بر این سیده‌به‌الله موسوی این اربعین را به طور کامل در المجموع الرائق آورده است که در سال ۱۴۱۷ق با تحقیق حسین درگاهی چاپ شده است.

روایات کتاب غالباً حالت داستان‌گونه دارد و اسناد و متون آن آکنده از مشکلات است و آثار و وضع از بیشتر آنها هویداست. اینجا بنای نقد روایات را نداریم، بلکه تنها به شناخت هویت این کتاب و نویسنده آن می‌پردازیم.

۱. نویسنده الأربعون

متن کتاب این‌گونه آغاز می‌شود: «قال الراجی رحمة ربّه المستغفر من ذنبه أسعد بن ابراهیم بن الحسن بن علیّ الإربلی...»^۳. بنا بر این این کتاب آشکارا به ابوالمجد النشابی اسعد بن ابراهیم بن الحسن بن علیّ الإربلی (۵۸۲-۶۵۷ق) شاعر و کاتب مشهور قرن هفتم^۴ منسوب شده است. با این وجود به دلیل ناشناخته بودن این شخص میان نویسندگان شیعه درباره انتساب این کتاب خلط و وهم‌های بسیاری صورت گرفته است و به پیدایش سه شخصیت مستقل «أسعد بن ابراهیم الحلّی»، «سعد الأربلی» و «ابوالمجد اسعد بن ابراهیم الأربلی» انجامیده است.

۱-۱. أسعد بن ابراهیم الحلّی

آقابزرگ تهرانی از کتاب مورد بحث چنین یاد کرده است: «الأربعون حدیثا في الفضائل و المناقب لأسعد بن ابراهیم بن الحسن بن علی بن علی الحلّی یرویهما عن مشایخه من العامة في مجلس

۱. برای نمونه: المجموع الرائق، ج ۲، ص ۳۴۰؛ تأویل الآیات، ص ۱۱۰؛ المحتضر، ص ۱۸۰؛ کفایة المهتدی، گ ۱/ب؛ بحار الأنوار، ج ۵۹، ص ۱۶۷؛ ج ۱۳، ص ۳۱۲؛ نجم ثاقب، ج ۱، ص ۳۶۶؛ دارالسلام، ج ۳، ص ۲۰۱؛ فصل الخطاب، ص ۱۳۸.

۲. فنخا، ج ۲، ص ۸۷۵. در سایت فهرستگان نسخ خطی به آدرس <https://scripts.nlai.ir> نسخه‌های بیشتری معرفی شده است.

۳. الأربعون، تحقیق المظفر، ص ۳.

۴. درباره او نک: فلائذ الجمال، ج ۱، ص ۳۸۸؛ مجمع الآداب، ج ۴، ص ۳۹۶؛ بغیة الطلب، ج ۴، ص ۱۵۵۹.

واحد سنه ۶۱۰ قال فی أوله...»^۵. سپس می نویسد: «أورد مقدار نصف صفحة من أوله في دمعة الساكبة وعده من العامة ووصفه بالإربلي ولعله من سهو القلم وسبق الذهن إلى سعد الإربلي الذي ينقل عنه الشيخ حسن كما يأتي بل هذا إمامي واسمه أسعد بن إبراهيم من علماء الحلة...»^۶.

اینکه آقابزرگ نویسنده را از علمای امامی حله می داند، تنها براساس برخی از نسخ کتاب است که در آن به جای «الإربلی»، «الحلی»^۷ یا «الحنبلتی»^۸ آمده است و شاهد دیگری بر حلی بودن نویسنده در دست نیست. برخلاف تصوّر آقابزرگ صاحب دمعة الساكبة دچار سهو نشده است؛ زیرا در غالب نسخ کتاب «الإربلی» آمده است.^۹ ضمن اینکه در غالب مصادر نیز از صاحب این اربعین با عنوان اربلی^{۱۰} یاد شده است نه حلی. از سوی دیگر در مقدمه کتاب تصریح شده است قرائت روایت توسط «المبارک ابن موهوب الإربلی» صورت گرفته است.^{۱۱} ابن موهوب ادیب و دیوان سالار مشهور اربلی و صاحب کتاب تاریخ اربل است.^{۱۲} بنابراین اسعد بن ابراهیم مورد نظری گمان اربلی است و عنوان «الحنبلتی» یا «الحلی» در برخی نسخ ظاهراً تصحیف «الإربلی» است^{۱۳} و اصل تفکیک میان این دو شخص موهوم است.

۲-۱. سعد الإربلی

حسن بن سلیمان حلی در روایت از کتاب اربعین نوشته «سعد الإربلی» نقل کرده است؛^{۱۴} هر دو روایت در اربعین اسعد بن ابراهیم موجود است.^{۱۵} روشن است «سعد الإربلی» تصحیف «أسعد الإربلی» است و کتاب مورد اشاره حسن بن سلیمان همان کتاب اسعد بن ابراهیم است. چنان که استرآبادی نیز او را با عنوان «أسعد الإربلی» یاد کرده است؛^{۱۶} اما آقابزرگ این دو را دو عنوان مستقل

۵. الذریعة، ج ۱، ص ۴۱۰.
۶. همان، ج ۱، ص ۴۱۱.
۷. الأربعون، تحقیق مظفر (مقدمه)، ص ۳۶.
۸. همان، ص ۳۸؛ النجم الثاقب، ج ۱، ص ۳۶۶؛ فصل الخطاب، ص ۱۵۵.
۹. برای نمونه نک: الأربعون، تحقیق مظفر (مقدمه)، ص ۳۰، ۳۲، ۳۴؛ الأربعون، تحقیق ربیعی (مقدمه)، ص ۲۵، ۲۷، ۲۹.
۱۰. نمونه: تأویل الآیات، ص ۱۱۰؛ المحتضر، ص ۱۸۰؛ بحار الأنوار، ج ۵۹، ص ۱۶۷. گاه به اردبیلی تصحیف شده است، مانند: کفایة المهتدی، گ ۱/ب.
۱۱. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۶.
۱۲. قلائد الجمال، ج ۵، ص ۳۵.
۱۳. سید محسن امین احتمال تصحیف را مطرح کرده است (أعیان الشیعة، ج ۳، ص ۲۹۴). علت تصحیف می تواند سبقت ذهن به دلیل ذکر احمد بن حنبل در مقدمه کتاب باشد.
۱۴. المحتضر، ص ۱۸۰.
۱۵. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۱۱، ۲۹.
۱۶. تأویل الآیات، ص ۱۱۰.

پنداشته است.^{۱۷} منشأ این اشتباه دو چیز است:

۱. حلی پنداشتن اسعد بن ابراهیم که توضیح آن گذشت.

۲. تسری اسناد در بحار الأنوار.

علامه مجلسی پنج حدیث از المحتضر از اربعین سعد اربلی نقل کرده است که دو مورد آنها در اربعین اسعد بن ابراهیم موجود است^{۱۸} و سه مورد دیگر موجود نیست.^{۱۹} مشتاق صالح المظفر پس از آوردن دو مورد می نویسد: «إن الروایتین الأخیرتین «مدینة بالمشرق ومدینة بالمغرب» غیر موجودتین فی کتابنا هذا و هذا دلیل علی أن اربعین سعد غیر اربعین أسعد».^{۲۰}

اما هیچ یک از این سه حدیث در المحتضر به اربعین سعد منسوب نشده است،^{۲۱} بلکه چون اندکی پس از دو روایت اربعین سعد آمده است، علامه مجلسی آنها را ادامه احادیث اربلی پنداشته است. با تأمل در اسناد این سه حدیث روشن می شود هر سه از بصائر الدرجات گرفته شده است، چنان که خود حسن بن سلیمان در کتاب دیگرش مختصر البصائر هر سه را از بصائر الدرجات نقل کرده است.^{۲۲} بنابراین کتابی با عنوان اربعین سعد اربلی مستقل از اربعین اسعد بن ابراهیم وجود خارجی ندارد.

۳-۱. ابوالمجد النشابی

در منابع تاریخی از شاعرو نویسنده ای برجسته به نام «أسعد بن ابراهیم بن الحسن بن علی، ابوالمجد النشابی، الکاتب اربلی» (۵۸۲-۶۵۷ ق) یاد شده است که نزد مظفرالدین کوبوری و مستنصر عباسی سمت دیوان سالاری داشته است.^{۲۳} چنان که محقق مرآة الکتب^{۲۴} و عقیل الربیعی محقق الأربعون دریافته اند ویژگی های این فرد کاملاً با نویسنده الأربعون مطابقت دارد. (الف) نام هردو و نام پدر، پدر بزرگ و پدر پدربزرگ آنها یکسان است. (ب) هردو اربلی هستند.

(ج) عصر هردو یکسان است. صاحب اربعین شاگرد ابوالخطاب ابن دحیة (۵۴۴-۶۳۳ ق) معاصر

۱۷. الذریعة، ج ۱، ص ۴۱۰؛ طبقات أعلام الشیعة، ج ۴، ص ۱۷.

۱۸. بحار الأنوار، ج ۲۷، ص ۱۲۸؛ ج ۲۶، ص ۱۹۹. افندی نیز تنها به همین دو حدیث اشاره کرده و از سه مورد دیگر یاد نمی کند (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۴۱۳).

۱۹. بحار الأنوار، ج ۲۷، ص ۴۴، ۴۵، ۴۷؛ الذریعة، ج ۱، ص ۴۱۶.

۲۰. الأربعون، تحقیق مظفر (مقدمه)، ص ۲۱.

۲۱. المحتضر، ص ۱۸۴-۱۸۶.

۲۲. مختصر البصائر، ص ۷۰، ۷۱، ۷۵.

۲۳. درباره او نک: فلائذ الجمال، ج ۱، ص ۳۸۸؛ مجمع الآداب، ج ۴، ص ۳۹۶؛ بغیة الطلب، ج ۴، ص ۱۵۵۹.

۲۴. مرآة الکتب، ج ۳، پاورقی ص ۳۵۸.

ابن موهوب (۵۶۴-۶۳۷ق) معزفی شده و گفته شده است در سال ۶۱۰ ق از ابن دحیه سماع کرده است.^{۲۵} ابوالمجد نیز در سال ۵۸۲ ق به دنیا آمده است^{۲۶} و در سال ۶۵۷ ق از دنیا رفته است.^{۲۷}

د) هر دو مصاحب ابن موهوب بوده‌اند. در مقدمه اربعین آمده است: «فقلت حدثنی الشیخ الإمام الحافظ الحسیب النسیب جمال الدین ابوالخطاب ذو الحسبین والنسبیین ابن دحیة والحسین المغربی الأندلسی بقراءة المبارک ابن موهوب الإربلی سنة عشرة وستمائة فی مجلس واحد». ^{۲۸} مقصود از المبارک بن موهوب همان «المبارک بن أحمد بن المبارک بن موهوب، أبو البرکات بن أبي الفتح الإربلی» معروف به ابن المستوفی (۵۶۴-۶۳۷ ق) صاحب کتاب تاریخ اربل است.^{۲۹} مبارک بن احمد خود در تاریخ اربل مستقیم از ابوالمجد اشعارش را روایت می‌کند.^{۳۰} ابوالمجد با مبارک بن احمد مراد داشته، شعری درباره او سروده^{۳۱} و هدایایی برایش فرستاده است.^{۳۲} ابوالمجد پس از ابن المستوفی مسئول دیوان انشاء در اربل بوده است.^{۳۳} همچنین مبارک بن احمد با ابن دحیه مصاحب داشته^{۳۴} و ابن دحیه به خانه او می‌آمده است.^{۳۵} گفتنی است ابن دحیه در سال ۶۰۴ ق نیز وارد اربل شده و برای مظفرالدین کوبوری کتاب التنبیر فی عمل مولد البشیر النذیر را تألیف کرده است.^{۳۶}

ه) هر دو پس از سکونت در اربل به بغداد آمده‌اند. بنا بر مقدمه اربعین، مؤلف این احادیث را پیش از ورود به بغداد سماع کرده و پس از سکونت در بغداد آن را به درخواست دوستانش روایت کرده است.^{۳۷} سماع او در سال ۶۱۰ و با قرائت المبارک بن موهوب بر ابن دحیه بوده است.^{۳۸} با توجه به اینکه المبارک بن موهوب در آن زمان در اربل می‌زیست،^{۳۹} ظاهراً مؤلف در سال ۶۱۰ ق هنوز در اربل به سر می‌برد و بعدها به بغداد آمده است.

۲۵. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۶.
۲۶. فلائذ الجمال، ج ۱، ص ۳۸۸.
۲۷. مجمع الآداب، ج ۴، ص ۳۹۶.
۲۸. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۶.
۲۹. نک: فلائذ الجمال، ج ۵، ص ۳۵.
۳۰. تاریخ اربل، ج ۱، ص ۲۴۲.
۳۱. ذیل مرآة الزمان، ج ۱، ص ۱۱۲؛ فوات الوفيات، ج ۱، ص ۱۶۶.
۳۲. ذیل مرآة الزمان، ج ۱، ص ۱۱۲.
۳۳. وفيات الأعیان (مقدمه)، ج ۷، ص ۱۴.
۳۴. وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۲۱۲؛ نیز نک: تاریخ اربل، ج ۱، ص ۱۶۲، ۲۴۲، ۲۵۸.
۳۵. تاریخ اربل، ج ۱، ص ۲۹۳.
۳۶. مرشد الزوار، ج ۱، ص ۵۴۰.
۳۷. الأربعون، تحقیق مظفر (مقدمه)، ص ۵.
۳۸. همان، ص ۶.
۳۹. فلائذ الجمال، ج ۵، ص ۳۵؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۲۳، ص ۴۹.

این توالی نیز با سیر زندگانی ابوالمجد مطابق است؛ زیرا او ابتدا در اربل به سر می برد، مدتی به شام و به ویژه حلب رفت؛ سپس به اربل بازگشت و به خدمت ملک مظفرالدین گوکبوری پیوست تا اینکه در سال ۶۲۹ ق مورد خشم او قرار گرفت و زندانی شد. پس از مرگ گوکبوری در سال ۶۳۰ ق آزاد شد و به بغداد رفت و به خدمت مستنصر عباسی^{۴۰} درآمد. ^{۴۱} پس از آن مدتی هم در شوشتر^{۴۲} و خوزستان^{۴۳} ساکن بود و از آنجا مدایحی به مناسبت اعیاد فطرو قربان، آغاز رجب و... برای مستنصر فرستاده است. در یکی از این اشعار آمده است: «وهوی بغدادکم تجذبنی وطریقی قصرت طیل انطلاقی / وبخوزستان داری والهوی تبعث العزم إلى أرض العراق».^{۴۴}

و هر دو در بغداد به خدمت خلیفه عباسی درآمدند. مؤلف اربعین درباره آمدن خود به بغداد می نویسد: «... فلما سکنت محمّیة بغداد^{۴۵} وتدیرتها وأحمدت جنبها الرحب وتختیرتها وشملتني من صدقات دیوانها العزیز - مجده الله تعالی - نِعْمَ بَتٍّ مستمراً أخلافاً ومستذرباً أکنافها...».^{۴۶} این جملات به خوبی نشان می دهد مؤلف دوستدار حکومت عباسی و پس از ورود به بغداد مشمول الطاف خاص خلیفه بوده و از دیوان او مقرری می گرفته است.

این دقیقاً همان چیزی است که ابن شعار موصلی درباره ابوالمجد گزارش کرده است: «واتصلت مدائحه بالدیوان العالی المستنصری - مجده الله تعالی - فصارت له کل عام وظیفه تدرّ علیه، ورسم لا ینقطع».^{۴۷} ابن عدیم نیز می نویسد: «فکتب المستنصر بالله یا حضاره الی بغداد فحضر وأنعم علیه، وأجرى له معلوم، وقلد أعمالاً بنواحي بغداد».^{۴۸}

اربلی خود در کتاب المذاکرة فی القاب الشعراء به همین موضوع اشاره می کند و پس از نقل شعر عماره در مذمت بغداد می نویسد: «وَأنا أقول: قاتله الله، لو شاهد هذه الأيام المستنصریة، وهذه المواهب التي عمت البریة...».^{۴۹}

(ز) هر دو ظاهراً بر مذهب عامه اند. بر اساس مقدمه اربعین، اسعد بن ابراهیم شاگرد ابوالخطاب

۴۰. حکومت: ۶۲۳-۶۴۰ ق.

۴۱. قلائد الجمان، ج ۱، ص ۳۸۸؛ بغیة الطلب، ج ۴، ص ۱۵۵۹؛ مجمع الآداب، ج ۴، ص ۳۹۶.

۴۲. دیوان الأسعد الإربلی، گ ۲۶/ب، ۳۹/ب، ۵۷/الف.

۴۳. همان، گ ۳۴/ب، ۵۴/ب.

۴۴. همان، گ ۳۵/الف.

۴۵. اصطلاح «حمیة بغداد» با وجود اینکه کم کاربرد است، در دیوان اربلی نیز آمده است (دیوان أسعد الأربلی، گ ۱۷/الف).

۴۶. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۵.

۴۷. قلائد الجمان، ج ۱، ص ۳۸۹.

۴۸. بغیة الطلب، ج ۴، ص ۱۵۵۹.

۴۹. المذاکرة فی ألقاب الشعراء، ص ۷۵؛ همچنین نک: ص ۱۶۵.

عمر بن الحسن ابن دحیة کلبی است؛ نزد او موطأ مالک را سماع کرده و به شافعی، احمد بن حنبل و ابن دحیة ارادت ویژه دارد.^{۵۰} بنابراین فرض مقدمه این است که مؤلف اربعین سنی است. بر همین اساس در بسیاری از منابع نیز این کتاب را نوشته عامه دانسته اند.^{۵۱} بنابراین با ابوالمجد النشابی همسان است؛ البته برخی از مضامین روایات اربعین شیعه بودن اسعد بن ابراهیم را استظهار کرده اند؛ اما اولاً مبتنی بر آن است که انتساب کتاب را به او حقیقی بدانیم. درباره این انتساب در بخش های بعد سخن خواهیم گفت. ثانیاً بنا بر آنچه در مقدمه آمده است و از برخی روایات کتاب برداشت می شود،^{۵۲} نویسنده عامی بوده و حتی اگر انتساب کتاب به او ثابت باشد، نشان دهنده رویکردی التقاطی و میانجی گرانه در اوست؛ نظیر آنچه در نویسندگانی چون حموئی صاحب فرائد السمطین، سبط ابن الجوزی صاحب تذکرة الخواص، ابن صباغ المالکی صاحب الفصول المهمة و بسیاری دیگر از نویسندگان عامه دیده می شود.

با وجود این همه مشترکات، اینکه مشتاق صالح المظفر نوشته است: «ولم تذكر لنا مصادرنا ما ذكرته هذه المصادر وهذه يؤيد أن صاحبنا غير هذا وإن عاصره في الزمن وشاركه في السكن وفي الإسم واللقب أيضاً، ولكن خالفه في شؤون حياته وخدماته»^{۵۳} جای شگفتی است؛ زیرا در مصادر ما - به جز آنچه از متن اربعین استفاده می شود - هیچ اطلاعی درباره زندگی و خدمات اسعد بن ابراهیم در دست نیست تا با احوال ابوالمجد نشابی مقایسه شود و با تکیه بر آن بتوان این مشابهت کامل را کنار گذاشت.

۲. پیوند کتاب با الأربعون ابن ابی الفوارس

کتاب دیگری با عنوان الأربعون نوشته محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس الرازی در دست است که رضا قبادلو آن را تصحیح و در میراث حدیثی شیعه منتشر کرده است.^{۵۴} حسن انصاری نیز درباره این کتاب نکات ارزنده ای بیان کرده است.^{۵۵} اربعین اربلی و اربعین ابن ابی الفوارس آشکارا با هم مرتبط اند و مشترکات بسیاری دارند؛ به گونه ای که می توان آنها را دو تحریر متفاوت از یک کتاب دانست؛ با این وجود مصححان هیچ یک از دو کتاب به این مشابهت نپرداخته اند. در حد اطلاع نگارنده تنها کسی که پیش تر به این ارتباط اشاره کرده است، میرزا حسین نوری است.^{۵۶} او

۵۰. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۴، ۵، ۶، ۳۹.

۵۱. برای نمونه: بحار الأنوار، ج ۵۹، ص ۱۶۷؛ نجم ثاقب، ص ۳۶۶؛ کفایة المهتدی، گ ۱/ب.

۵۲. برای نمونه: الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۶۶.

۵۳. الأربعون، تحقیق مظفر (مقدمه)، ص ۲۶.

۵۴. میراث حدیثی شیعه، ج ۵، ص ۶۳-۱۶۳.

۵۵. نک: از میراث غلات، ص ۱۷۵-۲۰۱؛ توضیحی درباره اربعین ابن ابی الفوارس را زی، سرتاسر.

۵۶. البته آقا بزرگ نیز نوشته است: «الأربعون حدیثاً فی المناقب لأبی الفوارس محمد بن مسلم، كما ينقل عنه علي بن عيسى الإربلي في كشف الغمة، والسيد رضي الدين علي بن طائوس في كتاب اليقين...»

پس از نقل روایتی از اربعین اربلی می نویسد: «... از تأمل معلوم می شود که همان خبر اولی است که ما از اربعین محمد بن ابی الفوارس نقل کردیم و این خبر در هر دو چهارم اخبار اربعین است و به همین ترتیب مطابق است تا اکثر آن و باقی هم غالباً مطابق است و لکن در غالب آن اخبار اختصار کرده و در بعضی اکثر متن را ساقط کرده».^{۵۷} میرزا حسین نوری اگر چه اصل ارتباط را تذکر می دهد، ابعاد آن را بررسی نکرده است.

۱-۲. مقایسه مقدمه دو کتاب

مقایسه مقدمه دو کتاب نشان می دهد قالب کلی هر دو یکسان است. هر دو مقدمه با نام مؤلف آغاز می شود و سپس دو حدیث درباره فضیلت حفظ چهل حدیث نقل شده است. سپس این سؤال طرح می شود که مقصود از چهل حدیث چیست؟ سپس پاسخ از شافعی روایت و خوابی از احمد بن حنبل در تأیید آن نقل می شود. در جدول زیر متن این پرسش و پاسخ در دو کتاب مقایسه شده است:

اسعد بن ابراهیم	ابن ابی الفوارس
... فحفظت ما شاء الله تعالى من الأحاديث وأنا لأعلم إلى أي الأحاديث أشار رسول الله ص إلى أن لقيت سلطان المحدثين ذا الحسين والنسبين - ابن دحية والحسين - أبا الخطاب دحية بن خليفة الكلبي رضوان الله عليه وسمعت عليه موطأ مالك وسألته عن الأحاديث التي إذا حفظها الإنسان بعثه الله تعالى يوم القيامة فقيهاً عالمياً ما هي؟	... فإن سأل سائل وقال: نحن نعلم أن سنن رسول الله ص كثيرة... فإن قال لنا السائل: ما هذه الأربعون حديثاً التي إذا حفظها الإنسان كان له هذا الأجر والثواب والفضل العظيم؟
قال: إن هذا السؤال سئل عنه محمد بن إدريس الشافعي الإمام المطلبي فقال: هي الأحاديث الواردة في حق أهل البيت عليهم الصلاة والسلام	قلنا في الجواب: اعلم أن هذا السؤال وقع في مجلس السيد محمد بن إدريس الشافعي فقال: هي مناقب أمير المؤمنين علي بن ابی طالب عليه وعلى أهل بيته أفضل الصلاة والسلام.

(الذريعة، ج ۱، ص ۴۲۷). در حالی که در کشف الغمته روایتی از اربعین ابن ابی الفوارس نیامده است. این احتمال وجود دارد که آقابزرگ در منبعی ارتباط اربلی و اربعین ابن ابی الفوارس را دیده باشد و آن را با صاحب کشف الغمته خلط کرده باشد.

۵۷. نجم ثاقب، ص ۳۶۶-۳۶۷.

اسعد بن ابراهیم	ابن ابی الفوارس
	<p>وممّا أخبرنا به السيد جلال الدين محمد بن يحيى بن ابى بكر العباسى قال: حدثنا... قال: حدثنا محمد بن الليث قال: سمعت أحمد بن حنبل يقول: ما أعلم أحداً أعظم منته على الإسلام في زمن الشافعي من الشافعي وإنى أدعو الله له في عقيب الصلوات فأقول: اللهم اغفر لي ولوالدئ ولمحمد بن ادريس الشافعي منذ يوم سمعت منه أن الأحاديث الأربعة التي أراد بها النبي ص هي مناقب أمير المؤمنين علي بن أبي طالب وأهل بيته.</p>
<p>ثم قال الإمام أحمد بن حنبل: قلت في نفسي: من أين صحّ عند الشافعي هذا؟ فرأيت في المنام تلك الليلة رسول الله ص وهو يقول لي: يا أحمد لا تشك في قول ابن إدريس فيما رواه عتي... رواه عتي...</p>	<p>قال أحمد بن حنبل: فخطر ببالي من أين صحّ عند الشافعي أنّ مراد النبي ص هذا لا غير، فرأيت النبي ص في رؤياي وهو يقول لي: يا أحمد أشككت في قول محمد بن إدريس الشافعي عن قولي «من حفظ من إمتي أربعين حديثاً عتي في فضائل أهل بيتي كنت له شفيحاً يوم القيامة» أما علمت أن فضائل أهل بيتي لا تحصى... قال أحمد بن حنبل: فخطر ببالي من أين صحّ عند الشافعي أنّ مراد النبي ص هذا لا غير، فرأيت النبي ص في رؤياي وهو يقول لي: يا أحمد أشككت في قول محمد بن إدريس الشافعي عن قولي «من حفظ من إمتي أربعين حديثاً عتي في فضائل أهل بيتي كنت له شفيحاً يوم القيامة» أما علمت أن فضائل أهل بيتي لا تحصى... ثم قال الإمام أحمد بن حنبل: قلت في نفسي: من أين صحّ عند الشافعي هذا؟ فرأيت في المنام تلك الليلة رسول الله ص وهو يقول لي: يا أحمد لا تشك في قول ابن إدريس فيما رواه عتي... رواه عتي...</p>

چنان که مشاهده می شود در اربعین ابن ابی الفوارس پرسش فرضی است؛ اما در اربعین اربلی ادعا شده است اربلی خود این سؤال را از ابن دحیه پرسیده است. طبعاً ممکن نیست میان اربلی و ابن دحیه دقیقاً همان پرسش و پاسخی ردّ و بدل شده باشد که ابن ابی الفوارس مطرح کرده است. این مقایسه به خوبی نشان می دهد تحریفی عمدی در یکی از دو مقدمه انجام شده است. درباره مقدمه ابن ابی الفوارس این نکته نیز قابل توجه است که آنچه از محمد بن الليث از احمد بن حنبل درباره فضیلت شافعی نقل کرده است، در منابع دیگر نیز از محمد بن الليث و غیر او نقل شده است؛ ولی جمله «منذ يوم سمعت منه أن الأحاديث الأربعة التي أراد بها النبي ص» هي مناقب أمير المؤمنين علي بن أبي طالب (ع) وأهل بيته» در آن وجود ندارد.^{۵۸} در واقع به نظر می رسد نویسنده از جمله مشهوری منسوب به احمد بن حنبل برای جعل بهره برده است.

۲-۲. مقایسه روایات دو کتاب

۲-۲-۱. ترتیب

ترتیب بیست حدیث نخست دو اربعین کاملاً یکسان است؛ اما پس از آن آشفتگی و تفاوت بسیاری در ترتیب احادیث دو کتاب مشاهده می شود. از این میان احادیث ۲۷، ۳۱، ۳۸، ۳۹ و ۴۰ از اربعین

۵۸. مناقب الشافعي للبيهقي، ج ۲، ص ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۷۸، ۲۷۹؛ مناقب الشافعي للأبري، ص ۹۲؛ معجم الأدباء، ج ۶، ص ۲۴۰۴؛ تهذيب الأسماء، ج ۱، ص ۶۰.

ابن ابی الفوارس و احادیث ۲۱، ۲۵، ۲۹، ۳۰ و ۴۰ از اربعین اسعد اربلی تقریباً هیچ متنظری از نظر متن و سند ندارند.^{۵۹}

سید علی بن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ ق) در الیقین شماره برخی از احادیث اربعین ابن ابی الفوارس را ثبت کرده است. ابن طاووس دردو موضع از اربعین ابن ابی الفوارس حدیث نقل کرده است؛ یک بار در ابواب ۸۷ تا ۹۴^{۶۰} و دیگر بار در ابواب ۱۳۴ تا ۱۴۷.^{۶۱} ظاهراً همان طور که رضا قبادلو دریافت کرده است^{۶۲} ابن طاووس در هر یک از این دو موضع از نسخه متفاوتی روایت می کند که در آن ترتیب برخی احادیث متفاوت بوده است؛ بنابراین برخی احادیث را با شماره متفاوت تکرار کرده است. در جدول زیر ترتیب احادیث نسخ دو اربعین و ترتیب ذکر شده در هر دو موضع الیقین با هم مقایسه شده است.

با وجود اینکه متن روایات ابن طاووس به نسخ موجود اربعین ابن ابی الفوارس نزدیک است نه نسخ اربعین اسعد اربلی، ترتیب نسخه اولی که ابن طاووس از آن استفاده می کند به ترتیب نسخ اربعین اسعد اربلی بسیار نزدیک تر است تا نسخ موجود اربعین ابن ابی الفوارس. گرچه تفاوت هایی هم دارد و حتی برخی از روایاتی که ابن طاووس آورده است، در نسخ موجود هیچ یک از دو اربعین وجود ندارد.^{۶۳} بنابراین می توان نتیجه گرفت نسخ اربعین ابن ابی الفوارس دست کم از قرن هفتم قمری مختلف بوده و ترتیب اربعین اربلی به ترتیب یکی از نسخ اربعین ابن ابی الفوارس نزدیک بوده است.

الیقین	اسعد بن ابراهیم	ابن ابی الفوارس
۲۱	۲۲	۲۱
۲۲	۲۳	۲۲
۲۳	۲۶	۲۳
۲۴	۲۴	۲۴
۲۵	۲۷	۲۵
۲۶	۲۸	۲۶
---	---	---

۵۹. البته می توان روابط سندی ضعیفی در برخی از اینها هم یافت؛ مثلاً در سند حدیث ۴۰ هر دو اربعین نام عایشه هست یا در حدیث ۲۷ ابن ابی الفوارس و حدیث ۲۹ اربلی نام عبدالله هست یا هم حدیث ۳۸ ابن ابی الفوارس هم حدیث ۲۵ اربلی از دو صحابی نقل شده است.

۶۰. الیقین، ص ۲۵۲-۲۷۰.

۶۱. همان، ص ۳۹۴-۴۰۴.

۶۲. میراث حدیثی شیعه، ج ۵، ص ۷۴.

۶۳. الیقین، ص ۲۶۸-۲۷۰.

ابن ابی الفوارس	اسعد بن ابراهیم	البقین	ابن ابی الفوارس	اسعد بن ابراهیم	البقین
۸	۸		۲۸	۳۱	
۹	۹		۲۹	۳۳	۳۳، -
۱۰	۱۰		۳۰	۳۴	۳۲، ۳۴
۱۱	۱۱		---	---	
۱۲	۱۲	۷، ۱۲	۳۲	۳۵	
۱۳	۱۳		۳۳	۳۶	
۱۴	۱۴		۳۴	۳۷	۴۰، ۳۸
۱۵	۱۵		۳۵	۳۲	
۱۶	۱۶		۳۶	۳۸	
۱۷	۱۷		۳۷	۳۹	
۱۸	۱۸		---	---	
۱۹	۱۹		---	---	
۲۰	۲۰		---	---	

احادیث متناظر اربعین ابن ابی الفوارس، اربلی و البقین

۲-۲-۲. اسناد

در مقدمه اربعین اربلی ادعا شده است و از ابن دحیه جزئی حدیثی با اسانید معتبر دریافت کرده که اسانید آن را حذف کرده است.^{۶۴} با مقایسه اسانید اربلی و ابن ابی الفوارس روشن می شود غالب اسانید اربلی خلاصه شده اسناد ابن ابی الفوارس است که البته گاه در آن تغییرات و تحریفاتی نیز انجام شده است و غالباً تنها یک یا چند راوی آخر ذکر شده اند. در احادیث ۳، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱ افزون بر راویان آخر، راوی وسط نیز ذکر شده است؛ ولی راویان میانی حذف شده اند. تنها در سند حدیث ۳۸ راویان اول سند با تفصیل بیشتری ذکر شده اند.

حدیث سوم اربلی با نام «ابو الفوارس احمد بن حمزة النیلی» آغاز می شود که طبق نسخه اربعین ابن ابی الفوارس در اصل راوی حدیث دوم است. در سند حدیث نخست اربلی فقط نام راوی آخر میثم تمار آمده است؛ اما در اربعین ابن ابی الفوارس سند متصل تا الحسن [الحسین] بن عبد الوهاب و از او تا میثم تمار دیده می شود. این حدیث را حسین بن عبد الوهاب در عیون المعجزات با همین سند آورده است (عیون المعجزات، ص ۲۵). بنابراین با دسترسی به منبع اصلی نقل ابن ابی الفوارس می توان اطمینان داشت سند اربلی تلخیص شده است، نه آنکه سند

ابن ابی الفوارس از روی آن ساخته و تکمیل شده باشد.

۳-۲-۲. متون

متن احادیث آشکارا با هم مرتبط اند و یکی از روی دیگری تنظیم شده است؛ با این وجود تغییرات گسترده و عجیبی صورت گرفته است و تقریباً هیچ حدیثی از تغییر مصون نمانده است. درباره این تغییرات چند نکته حائز اهمیت است:

الف) در بسیاری از موارد آغاز احادیث دو مجموعه از نظر لفظ تا حدی به هم نزدیک است؛ ولی در ادامه کاملاً متفاوت می شود؛ مثلاً احادیث ۱، ۲، ۱۰ و ۲۸ از اربعین ابن ابی الفوارس را با احادیث احادیث ۱، ۲، ۱۰ و ۳۱ از اربعین اربلی مقایسه کنید.

ب) در غالب موارد اگرچه کلیت داستان ثابت می ماند، عبارت پردازی و جزئیات کاملاً متفاوت است؛ برای نمونه احادیث ۱، ۲، ۱۲، ۲۱، ۲۳ از اربعین ابن ابی الفوارس را با احادیث ۱، ۲، ۱۲، ۲۲، ۲۶ از اربعین اربلی مقایسه کنید. تغییرات به اندازه ای زیاد است که نه با تصحیف و نه حتی گاه با نقل به معنا توجیه شدنی است، بلکه یک داستان از نو و به گونه ای کاملاً آزاد بازنویسی شده است. خطوط کلی حفظ شده است و جزئیات به دلخواه تغییر داده شده است.

ج) در برخی موارد تنها یک جمله باقی مانده است و عمده متن حدیث حذف شده است؛ مثلاً دو حدیث متوالی ۳۵ و ۳۶ اربعین اربلی مطابق دو حدیث متوالی ۳۲ و ۳۳ اربعین ابن ابی الفوارس است؛ با این تفاوت که اولاً سند هر دو مختصر و دچار تصحیفاتی شده است؛ ثانیاً از متن حدیث ۳۲ ابن ابی الفوارس فقط جمله نخست آن با تغییراتی باقی مانده و بقیه حذف شده است. از متن حدیث ۳۳ ابن ابی الفوارس نیز فقط مضمون جمله آخرش باقی مانده و بقیه حذف شده است؛ هر دو مورد نقل الفضائل^{۶۵} و الروضة^{۶۶} مانند نسخ اربعین ابن ابی الفوارس است.

در حدیث ۴ جمله نخست از روایت ابن ابی الفوارس درباره امیرالمؤمنین (ع) تقریباً حفظ شده است و بقیه حدیث درباره ۱۱ امام حذف و در چند کلمه نقل به معنا خلاصه شده است و کلمات دلخواهی هم به آن افزوده شده است. در کتاب الروضة و الفضائل^{۶۷} و صفوة الأخبار^{۶۸} متن حدیث مشابه متن ابن ابی الفوارس است. نباطی عاملی نیز همین حدیث را از منابع دیگری نقل کرده است^{۶۹} که نشان از درستی نسخ ابن ابی الفوارس و اختلال در تحریر اربلی است. حاجی نوری متوجه این اختلال شده و نوشته است: «ظاهر این است که در این خبر اسم هریک از امامان را داشته و

۶۵. الفضائل، ص ۱۶۹.

۶۶. الروضة، ص ۲۱۳.

۶۷. همان، ص ۲۰۷؛ الفضائل، ص ۱۶۶.

۶۸. بحار الأنوار، ج ۲۷، ص ۱۰۷.

۶۹. الصراط المستقیم، ج ۲، ص ۱۴۸.

مؤلف به جهت اختصار یا خوف تشنیع شیعه حذف کرده و از تأمل معلوم می‌شود که همان خبر اولی است که ما از اربعین محمد بن ابی الفوارس نقل کردیم...»^{۷۰}

(د) همان طور که حاجی نوری تذکر داده است،^{۷۱} غالباً روایات اربلی در برابر روایات ابن ابی الفوارس دچار اختصار و کاستی است؛ با این وجود افزوده‌های بسیاری نیز دارد، مثلاً در حدیث ۸ و ۱۳.

ها) در تحریر اربلی گاه با حفظ و اختصار سند ابن ابی الفوارس متن کاملاً جایگزین شده است. در جدول زیر پنج نمونه گرد آمده است. در همه این موارد سند اربلی مختصر سند ابن ابی الفوارس است، به جز ردیف ۵ که سند اربلی کامل تر است. در ردیف ۱ و ۲ موضوع کلی روایت (خلقت آدم و معراج) حفظ شده است؛ ولی متن هیچ اشتراکی ندارد. در ردیف ۲ متن ابن ابی الفوارس بسیاری طولانی است و شبیه آن در فرائد السمطين^{۷۲} هم آمده است؛ اما در تحریر اربلی تنها با دو خط جایگزین شده است. در ردیف ۴ کلمات اول متن یکسان است؛ ولی ادامه به کلی جایگزین شده است. در این نمونه هم متن الروضة و الفضائل مطابق تحریر ابن ابی الفوارس است.^{۷۳}

ردیف	حدیث ابن ابی الفوارس	حدیث اربلی
۱	۲۰	۲۰
۲	۲۲	۲۳
۳	۲۴	۲۴
۴	۲۸	۳۱
۵	۳۶	۳۸

(و) انگیزه‌های مذهبی تقریبی در برخی تغییرات آشکار است؛ مثلاً در تحریر اربلی، در حدیث ۳ نام هشت تن از عشره مبشره و در حدیث ۷ نام ابوبکر و عمرو و عثمان حذف شده است. در حدیث ۱۰ اشتباه عمرو و برخی جملات او حذف شده است. حدیث ۴۰ که مشتمل بر مدح ابوبکر و عمرو عایشه است^{۷۴} و حدیث ۲۹ که فضل صحابه و اهل بیت (ع) را جمع کرده است،^{۷۵} به کلی افزوده شده و در اربعین ابن ابی الفوارس موجود نیست.

۷۰. نجم ثاقب، ص ۳۶۶-۳۶۷.

۷۱. همان.

۷۲. فرائد السمطين، ج ۱، ص ۲۳۸.

۷۳. الروضة، ص ۱۸۷؛ الفضائل، ص ۱۵۹.

۷۴. «یا سنده إلى أم المؤمنین عائشة قالت: كنت يوماً عند رسول الله ص فمدح أبابکر وأثنى علیه، ثم مدح عمرو وأثنى علیه...» (الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۶۶).

۷۵. «قال رسول الله (ص): إن لكل واحد من الصحابة جنة ولعلی جنتان، جنة له وجنة لبنیه وشيعته...» (الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۵۳).

همچنین به نظر می‌رسد در تحریر اربلی از شدت مدایح امیرالمؤمنین (ع) به‌ویژه آن‌گاه که غلوآمیزتر به نظر می‌رسیده، کاسته شده است؛ برای نمونه حدیث ۲۹ ابن ابی الفوارس را با حدیث ۳۳ اربلی مقایسه کنید. متن مصادر دیگر به‌ویژه عیون المعجزات که مقدم بر اربعین ابن ابی الفوارس است، مطابق با تحریر ابن ابی الفوارس است.^{۷۶}

۳. بررسی مسئولیت تحریف

۳-۱. تعیین تحریر اصیل تر

با توجه به آنچه گذشت، می‌توان دریافت اربعین ابن ابی الفوارس در برابر اربعین اربلی اصیل تر است؛ زیرا:

اولاً: سندها در اربعین ابن ابی الفوارس کامل تر است و در اربعین اربلی حذف شده است و پذیرش عکس آن یعنی تکمیل اسانید در اربعین ابن ابی الفوارس پذیرفتنی نیست.

ثانیاً: مقایسه با مصادر دیگر به‌ویژه مصادری که منبع این مجموعه به شمار می‌رود، مانند عیون المعجزات نشان دهنده اصالت نقل ابن ابی الفوارس و تحریف در نقل اربلی است.

ثالثاً: از نظر تاریخ تحدیث ادعا شده اربعین ابن ابی الفوارس بر اربعین اربلی مقدم است. توضیح آنکه اسعد بن ابراهیم (۵۸۲-۶۵۷ ق) معاصر سید علی بن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ ق) بوده است. ابن طاووس در الیقین که آن را در حدود سال ۶۶۰ ق می‌نویسد،^{۷۷} گفته است نسخه اربعین ابن ابی الفوارس را در خزانه نظامیه قدیم در بغداد یافته است.^{۷۸} بر اساس نقل ابن طاووس، ابن ابی الفوارس در سال ۵۸۱ ق روایات اربعین را در بغداد تحدیث کرده است؛^{۷۹} در حالی که در مقدمه اربعین اربلی ادعا شده است او در سال ۶۱۰ این احادیث را از ابن دحیه دریافت کرده است و پس از آمدن به بغداد آن را روایت کرده است. اربلی در سال ۶۳۰ ق به بغداد آمده است.^{۸۰} همچنین کاربرد تعبیر «رضوان الله علیه»^{۸۱} یا «رحمة الله»^{۸۲} برای ابن دحیه نشان می‌دهد این متن احتمالاً پس از مرگ ابن دحیه در سال ۶۳۳ ق^{۸۳} نوشته شده است. بر این اساس اولاً این اربعین در زمان

۷۶. عیون المعجزات، ص ۳۲؛ نیز نک: نوادر المعجزات، ص ۱۲۶؛ الفضائل، ص ۷۴؛ الروضة، ص ۱۹۷؛ الیقین، ص ۲۵۳، ۴۰۳.

۷۷. الیقین (مقدمه محقق)، ص ۶.

۷۸. همان، ص ۲۵۲.

۷۹. همان، ص ۲۶۸، ۳۹۴، ۳۹۸.

۸۰. قلائد الجمان، ج ۱، ص ۳۸۸؛ بغیة الطلب، ج ۴، ص ۱۵۵۹؛ مجمع الآداب، ج ۴، ص ۳۹۶.

۸۱. الأربعون، تحقیق مظفر، ص ۴.

۸۲. المجموع الرائق، ج ۲، ص ۳۴۰-۳۴۱.

۸۳. مسالك الأبصار، ج ۵، ص ۷۲۴.

حیات اسعد بن ابراهیم در جایگاه اربعین ابن ابی الفوارس شناخته می‌شده است. ثانیاً با فرض درستی تواریخ ذکرشده، ابن ابی الفوارس دست‌کم حدود پنجاه سال پیش از اربلی این احادیث را در بغداد روایت کرده است.

با توجه به این قراین به نظر می‌رسد اربعین اربلی بر اساس اربعین ابن ابی الفوارس ساخته شده باشد؛ البته ممکن است برخی از مشکلات اربعین اربلی به تحریرهای متفاوت خود اربعین ابن ابی الفوارس بازگردد. در بخش ۱-۲-۲ قرینه‌ای بر این ادعا بیان شد. قرینه دیگر مطابقت برخی احادیث الروضة و الفضائل با نقل اربلی به جای نسخ موجود ابن ابی الفوارس است؛ برای نمونه حدیث ۲۰ و ۳۹ اربلی به ترتیب متناظر با حدیث ۲۰ و ۳۷ ابن ابی الفوارس است. در هر دو، نقل ابن ابی الفوارس به نقل منابع مستقل دیگر نزدیک تر است؛^{۸۴} اما متن الروضة و الفضائل به نقل اربلی نزدیک تر است.^{۸۵} اگر فرض شود الروضة و الفضائل این دو حدیث را از اربعین ابن ابی الفوارس گرفته‌اند،^{۸۶} این نکته هم می‌تواند مؤید اختلاف در نسخ اربعین ابن ابی الفوارس باشد. با این وجود بسیاری از مشکلات به اختلاف نسخ اربعین ابن ابی الفوارس بازمی‌گردد؛ مثلاً مقدمه اربلی آشکارا و بدون هیچ توجیهی بر اساس مقدمه ابن ابی الفوارس ساخته شده است.

۲-۳. ارزیابی انتساب به اربلی

پس از آنکه روشن شد اربعین اربلی بر اساس اربعین ابن ابی الفوارس ساخته شده است، این سؤال طرح می‌شود چه کسی مسئول آن است؟ درست بودن انتساب این کتاب به اسعد بن ابراهیم اربلی به چند دلیل پذیرفتنی نیست:

۱. با توجه به اینکه اربلی صاحب منصب و ملازم درگاه مظفرالدین کوکبوری و سپس مستنصر عباسی بوده است، تشیع او بسیار بعید است. از اربلی کتاب المذاکره فی ألقاب الشعراء و یک دیوان شعر برجای مانده است. افزون بر آن در کتاب‌هایی مانند تاریخ اربل، قلائد الجمال، مجمع الآداب، بغیة الحلب و... گزارش‌های متعددی درباره حیات اربلی آورده شده است؛ با این وجود نه تنها در هیچ یک از این آثار و حکایات نشانه‌ای از تشیع دیده نمی‌شود، بلکه همه آنها بر مذهب عامی و فراتر از آن گرایش شدید عباسی دلالت دارد.^{۸۷} او در اشعار متعددی بر مبانی اعتقادی عباسی تأکید می‌کند و دیوان او آکنده است از اشعار غلوآمیز درباره مستنصر؛ برای نمونه درباره مستنصر سروده است:

۸۴. مائة منقبة، ص ۸۳؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۶۷.

۸۵. الروضة، ص ۱۶۵، ۱۶۸؛ الفضائل، ص ۱۵۱.

۸۶. نک: الفضائل، ص ۲.

۸۷. برای نمونه: دیوان أسعد الإربلی، سرتاسر؛ المذاکره فی ألقاب الشعراء، ص ۱۶۵-۱۶۶؛ نیز نک: مخطوطات المجمع العلمي العراقي، ج ۲، ص ۳۰۲؛ فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية - الشعر، ص ۱۱.

- ما استخلف الله الأئمة قبله إلا ليجعله الإمام الأكبر^{۸۸}
- خير الوری المستنصر المنصور من سجدت له الأفلاك لما قاما^{۸۹}
- ولو أن موسى يستجنّ بآسسه ما كان يوم الطور ولّى مدبراً^{۹۰}
- لو جاء قبل أحمد كان نذير النذر / وحين جاء بعده أضحى بشير البشر^{۹۱}
- جعفر المستنصر المنصور من بيته من مركز السبع الطباق / وبه فاخر جبريل وقد فاز بالتطريق في طرق البراق / حجة الله الذي استخلفه نائباً ينقم من اهل الشقاق^{۹۲}
- ابي جعفر المستنصر بن محمد الإمام الفتى المعصوم من كل مأثم / امام هو الحق المهيمن في الوری وطاعته فرض على كل مسلم^{۹۳}
- لك الدنيا وما فيها وفيك الخلافة والإمامة والولاية^{۹۴}
- وقد كان بالقرآن أولى مدائنًا ... لأنّ كتاب الله في حقه نزل^{۹۵}
- نائب الله أبي جعفر الشامي المباني / خير من دانت له أيامه والثقلان / ... بشّر الله به العالم في بدء القران^{۹۶}

این گونه اشعار سرتاسر دیوان او را پر کرده است و نشان می دهد نگاه اربلی به خلیفه کاملاً اعتقادی و بر اساس مذهب عباسی بوده است. طبعاً چنین روحیات و عقایدی با محتوای اربعین منسوب به او سازگار نیست.

۲. با توجه به روایات هم عصر دیگر اربلی، اربعین ابن ابی الفوارس پیش از آمدن اربلی به بغداد، در بغداد نشر یافته است و بسیار بعید است اربلی پس از آمدن به بغداد کتابی را که قبل تر آنجا وجود داشت، تحریف کرده باشد و در همان جا به نام خود منتشر کند.
۳. بنا بر ادعای مقدمه اربعین، ابن موهوب این احادیث را بر این دحیه قرائت کرده است؛ اما با توجه به وابستگی او به دربار مظفرالدین کوکبوری تشیع او پذیرفتنی نیست، به ویژه که از کتاب برجای مانده او تاریخ اربل گرایش به تشیع استشمام نمی شود.
۴. اساساً اربلی محدث نبوده است، بلکه به شعر، ادب، کتابت و مناصب سیاسی شناخته می شود.

۸۸. دیوان أسعد الإربلی، گ ۲۸/الف.

۸۹. همان، گ ۴۲/الف.

۹۰. همان، گ ۲۸/الف.

۹۱. همان، گ ۳۲/الف.

۹۲. همان، گ ۳۴/الف.

۹۳. همان، گ ۵۸/ب.

۹۴. همان، گ ۶۲/الف.

۹۵. فلائذ الجمال، ج ۱، ص ۳۹۹.

۹۶. همان، ج ۱، ص ۴۰۰.

۵. در اربعین اربلی، برخی اشعار موجود در اربعین ابن ابی الفوارس حذف شده است.^{۹۷} این اشعار چه به علت ناتوانی در خواندن آنها یا هر انگیزه دیگر حذف شده باشد، بعید است بتوان حذف آنها را به اربلی که ادب دوست و شاعر چیره دستی بود، نسبت داد.

۶. ادبیات اربعین با شیوه نگارش اسعد بن ابراهیم تناسب ندارد. طبق آنچه در بخش ۲-۲ گذشت، در این کتاب متون روایات ابن ابی الفوارس بازنویسی شده است؛ اما این بازنویسی تناسبی با جایگاه ادبی اربلی ندارد.

۷. با وجود جایگاه و موقعیت اربلی نه تنها انگیزه‌ای برای انتحال و جعل چنین اثری از جانب او به ذهن نمی‌رسد، بلکه برعکس به جایگاه او آسیب می‌زده است.

بنابراین به نظر می‌رسد شخصی که فعلاً اطلاعی درباره او نداریم، اربعین ابن ابی الفوارس را تحریف کرده و به اربلی نسبت داده است. این تحریف باید در بازه سال‌های ۶۳۳ تا قبل از ۷۰۳ ق صورت گرفته باشد؛ زیرا در متن از آمدن اربلی به بغداد - که در سال ۶۳۰ ق بوده است - سخن به میان آمده است و برای ابن دحیه (م ۶۳۳ ق) تعبیر «رضوان الله علیه» به کار رفته است.

از سوی دیگر سید هبة الله موسوی در المجموع الرائق، اربعین اربلی را کامل نقل کرده است. موسوی منبع نقل خود را چنین ذکر می‌کند: «نقلاً من کتاب بخزانة مشهد امیر المؤمنین علیه السلام استخراج و نسخه السعيد المرحوم جلال الدين محمد بن المعمر الطاهر^{۹۸} - رحمه الله تعالى - ونقلته أنا من تلك النسخة من يد مملوكة و عتيقه آتش الرومی و هو رواية أسعد بن ابراهيم اربلي - عفا الله عنه».^{۹۹} نگارش المجموع الرائق در سال ۷۰۳ ق بوده است؛^{۱۰۰} بنابراین نسخه مورد اشاره سید هبة الله احتمالاً به قرن هفتم بازمی‌گردد.

همچنین در یکی از نسخ اربعین اربلی^{۱۰۱} ادعا شده است عبد الرحمن بن محمد العتائقی (متوفی بعد از ۷۸۸ ق) این کتاب را در سال ۷۶۴ ق از روی نسخه رکن الدین محمد بن علی جرجانی (متوفی بعد از ۷۲۸ ق) استنساخ کرده است.^{۱۰۲} افزون بر این حسن بن سلیمان حلی نویسنده قرن ۸ ق از اربعین اربلی روایت کرده است.^{۱۰۳} وجود اطلاعات نسبتاً دقیق درباره اربلی در مقدمه اربعین

۹۷. حدیث ۱۶ و ۳۴ که به ترتیب مطابق با حدیث ۱۶ و ۳۰ ابن ابی الفوارس است. این اشعار حذف شده در الروضة و الفضائل نیز موجود است (الروضة، ص ۱۶۰، ۱۹۹؛ الفضائل، ص ۱۴۸، ۱۶۲).

۹۸. درباره او اطلاعی به دست نیامد؛ ولی با توجه به نام و لقبش به نظر می‌رسد از بزرگان سادات بوده است.

۹۹. المجموع الرائق، ج ۲، ص ۳۴۰.

۱۰۰. همان، ج ۱، ص ۲۲۴.

۱۰۱. نسخه کتابخانه مرعشی به کتابت محمد باقر بن محمد جعفر بهاری در سال ۱۳۰۷ ق.

۱۰۲. الأربعون، تحقیق مظفر (مقدمه محقق)، ص ۳۹.

۱۰۳. المحتصر، ص ۱۸۰.

نیز نشان از نزدیکی زمانی نگارش به زمان حیات اربلی است. این احتمال هم وجود دارد که در نگارش مقدمه از متنی نوشته‌شده اسعد بن ابراهیم بهره‌برداری شده باشد. مجموع این شواهد نشان می‌دهد جعل اربعین اربلی در همان قرن هفتم صورت گرفته است.

درباره انگیزه نسبت دادن این اثر به اربلی اطلاعی نداریم جز اینکه می‌دانیم سوءاستفاده از نام بزرگان سیاسی یا مذهبی عامه برای ترویج فضایل ساختگی میان برخی غلوگرایان یا متشیعان رایج بوده است؛ برای نمونه می‌توان به انتساب معجزات ساختگی امامان (ع) به ابوجعفر طبری مورخ مشهور یاد کرد.^{۱۴}

نتیجه

۱. اسعد بن ابراهیم اربلی که کتاب اربعین به او منسوب است، همان ابوالمجد النشابی (۵۸۲-۶۵۷ ق) شاعرو نویسنده و دیوان سالار قرن هفتم است. دوشخصیت «اسعد بن ابراهیم حلی» و «سعد اربلی» وجود خارجی مستقلی ندارند و هر دو حاصل تصحیف اند.

۲. مقدمه و روایات دو کتاب اربعین اربلی و اربعین محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس با یکدیگر پیوند نزدیک دارند. ترتیب مطالب و روایات، اسناد و متون همگی نشان می‌دهد این دو تحریرهای متفاوتی از یک متن پایه اند.

۳. تحلیل متنی، نوع تغییرات و نیز مقایسه با مصادر دیگر ثابت می‌کند اربعین ابن ابی الفوارس مقدم و اصیل تر است و اربعین اربلی بر اساس آن ساخته شده است. تغییرات متن اربلی غالباً عمدی است و حتی مقدمه آن ساختگی و بر اساس مقدمه ابن ابی الفوارس است.

۴. اسعد بن ابراهیم اربلی محدث و اهل تشیع نبوده است، بلکه شاعر، ادیب و صاحب منصبی باگرایش کاملاً عباسی بوده است. با در نظر داشتن مذهب، جایگاه، ویژگی‌ها و آثار دیگر اربلی نمی‌توان انتساب اربعین را به او پذیرفت.

۵. با توجه به قراین مختلف ظاهراً شخصی باگرایش بین مذهبی و التقاطی در فاصله سال‌های ۶۳۳ تا پایان قرن هفتم، اربعین ابن ابی الفوارس را تحریف کرده و به اسعد بن ابراهیم اربلی نسبت داده است.

کتاب نامه

- الآبری، محمد بن الحسین (۱۴۳۰ ق)؛ مناقب الشافعی؛ تحقیق: جمال عزون؛ [بی جا]: الدار الأثرية.
- ابن ابی الفوارس، محمد بن ابی مسلم (۱۳۸۰ ش)؛ الأربعون حديثاً فی فضائل امیرالمؤمنین (ع)؛ تحقیق: رضا قبادلو محمدی؛ در: میراث حدیثی شیعه (ج پنجم)؛ قم: دار الحدیث.
- ابن العدیم، عمر بن احمد [بی تا]؛ بغیة الطلب فی تاریخ حلب؛ محقق: سهیل زکار؛ بیروت: دار الفکر.
- ابن الفوطی، عبدالرزاق (۱۴۱۶ ق)؛ مجمع الآداب فی معجم الألقاب؛ محقق: محمد کاظم؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
- ابن خلکان، احمد بن محمد [بی تا]؛ وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان؛ محقق: احسان عباس؛ ج اول، بیروت: دار الفکر.
- ابن شاذان، محمد بن احمد (۱۴۰۷ ق)؛ مائة منقبة من مناقب أمیرالمؤمنین و الأئمة؛ قم، مدرسه امام مهدی (عج).
- ابن شاکر، محمد [بی تا]؛ فوات الوفيات؛ محقق: احسان عباس؛ ج اول، بیروت: دار صادر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ ق)؛ مناقب آل ابی طالب؛ قم: علامه.
- ابن طاووس، سید علی (۱۴۱۳ ق)؛ الیقین؛ تحقیق: اسماعیل انصاری خوثینی؛ قم: دار کتاب الجزائری.
- ابن عبد الوهاب، حسین [بی تا]؛ عیون المعجزات؛ ج اول، قم: داوری.
- ابن موهوب، المبارک بن احمد (۱۹۸۰ م)؛ تاریخ اربل؛ تحقیق: سامی بن سید خماس الصقار؛ عراق: دار الرشیدی.
- الإربلی، اسعد بن ابراهیم (۱۴۳۴ ق)؛ الأربعون حديثاً فی الفضائل و المناقب؛ تحقیق: مشتاق صالح المظفر؛ کربلاء: العتبة الحسينية.
- الربلی، اسعد بن ابراهیم (۱۹۸۸ م)؛ المذاكرة فی ألقاب الشعراء؛ محقق: شاکر عاشور؛ بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة «آفاق عربية».
- الإربلی، اسعد بن ابراهیم (تاریخ مقدمه: ۱۴۳۰ ق)؛ الأربعون حديثاً فی فضائل أمیرالمؤمنین (ع)؛ تحقیق: تحسین غازی عبد الأمير البلداوی؛ [بی جا]، [بی تا].
- الربلی، اسعد؛ دیوان أسعد الإربلی؛ کتابخانه ظاهریه دمشق، مخطوط شماره ۶۹۹۴.
- استرآبادی، علی (۱۴۰۹ ق)؛ تأویل الآيات؛ قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- افندی، عبدالله [بی تا]؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء؛ به کوشش: احمد حسینی اشکوری، محمود مرعشی نجفی؛ [بی جا]: مطبعة الخيام.
- امین، سید محسن (۱۴۰۳ ق)؛ أعيان الشيعة؛ بیروت: دار التعارف.
- انصاری، حسن (۱۳۸۶)؛ «توضیحی درباره اربعین ابن ابی الفوارس رازی»؛ سایت کتابان، بررسی های تاریخی، در: <https://ansari.kateban.com/post/1228.21/8/1386>
- انصاری، حسن (۱۴۰۱ ش)؛ از میراث غلات؛ تهران: علمی.
- البیهقی، احمد بن الحسین (۱۳۹۰ ق)؛ مناقب الشافعی؛ تحقیق: السید احمد صقر؛ قاهره: دار التراث.
- تبریزی، علی بن موسی (۱۴۱۴ ق)؛ مرآة الكتب؛ محقق: محمد علی حائری، علی صدرابی خویی؛ قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
- تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۸ ق)؛ الذریعة إلى تصانيف الشيعة؛ قم: اسماعیلیان.
- تهرانی، آقابزرگ (۱۴۳۰ ق)؛ طبقات أعلام الشيعة؛ بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- جوینی، ابراهیم بن محمد (۱۴۲۸ ق)؛ فرآند السمطین؛ تحقیق: محمد باقر محمودی؛ قم: حبیب.
- حسن، عزة (۱۳۸۴ ق)؛ فهرس مخطوطات دار الكتب الظاهرية - الشعر؛ دمشق: مطبوعات المجمع العلمي العربي.
- حلی، حسن بن سلیمان (۱۴۲۱ ق)؛ مختصر البصائر؛ تحقیق: مشتاق صالح المظفر؛ قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

حلی، حسن بن سلیمان (۱۴۲۴ ق)؛ المحتضر؛ تحقیق: سیدعلی اشرف؛ نجف اشرف: المكتبة الحیدریة. حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۴۱۴ ق)؛ معجم الأدباء؛ تحقیق: احسان عباس؛ بیروت: دار الغرب الإسلامي. درایتی، مصطفی و همکاران (۱۳۹۰ ش)؛ فنخا (فهرستگان نسخه های خطی ایران)؛ تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۵ ق)؛ سیر اعلام النبلاء؛ تحقیق: شعیب ارنؤوط؛ بیروت: دار الرسالة. الشارعی، أبو محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۵ ق)؛ مرشد الزوار إلى قبور الأبرار؛ قاهره: الدار المصرية اللبنانية. طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۷ ق)؛ نوادر المعجزات؛ تحقیق: باسم محمد اسدی؛ قم: دلیل ما. عادل زاده، علی (۱۴۰۱ ش)؛ «بازشناسی روایات منسوب به طبری در دلائل الإمامة»؛ حدیث و اندیشه، ش ۳۳. عاملی نباطی، علی بن محمد (۱۳۸۴ ق)؛ الصراط المستقیم إلى مستحقی التقدیم؛ محقق: میخائیل رمضان؛ نجف: المكتبة الحیدریة.

العمری، أحمد بن یحیی بن فضل الله (۱۴۲۳ ق)؛ مسالك الأبصار في ممالك الأمصار؛ ابوظبی: المجمع الثقافي. عواد، میخائیل (۱۴۰۱ ق)؛ مخطوطات المجمع العلمي العراقي دراسة و فهرسة - الجزء الثاني؛ بغداد: مطبعة المجمع العلمي العراقي.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق)؛ بحار الأنوار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی. منسوب به شاذان بن جبرئیل (۱۳۶۳ ش)؛ الفضائل؛ قم: رضی. منسوب به شاذان بن جبرئیل (۱۴۲۳ ق)؛ الروضة في فضائل أمير المؤمنين؛ تحقیق: علی شکرچی؛ قم: امین. موسوی، سیده هبة الله (۱۳۷۵ ش)؛ المجموع الرائق من ازهار الحدائق؛ تحقیق: حسین درگاهی؛ تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.

الموصلی، المبارک بن الشعار (۲۰۰۵ م)؛ قلائد الجمال في فرائد شعراء هذا الزمان؛ ج اول، بیروت: دار الکتب العلمیة. میرلوحی سبزواری، سید محمد؛ کفایة المهتدی؛ آستان قدس رضوی؛ ۳۳۱۹۰، کتابت: ۱۰۸۵ ق. نوری، حسین (۱۲۹۸ ق)؛ فصل الخطاب فی اثبات تحریف کتاب رب الأرباب؛ چاپ سنگی، خط احمد بن محمدرضا طباطبایی اردستانی.

نوری، حسین (۱۳۸۴ ش)؛ نجم ثاقب؛ قم: مسجد جمکران. نوری، حسین (۱۴۲۷ ق)؛ دار السلام فیما یتعلق بالرؤیا والمنام؛ بیروت: دار البلاغة. النووی، یحیی بن شرف [بی تا]؛ تهذیب الأسماء واللغات؛ بیروت: دار الکتب العلمیة. یونینی، موسی بن محمد (۱۴۱۳ ق)؛ ذیل مرآة الزمان؛ ج دوم، قاهره: دار الکتب الإسلامیة.